

**Ağayi Əli Mürşüdüzad'ın
"Azərbaycanlı ziyalılar və onların milli-etnik
mənsubiyyəti"
adlı kitabı haqqında tənqidi qeydlər**

Doktor Cavad HEYƏT

Bu yaxınlarda ağayi Əli Mürşüdüzad'ın müəllifi olduğu "Azərbaycanlı ziyalılar və onların milli-etnik mənsubiyyəti" adlı kitabı "Mərkəzi Tehran" nəşriyyatı tərəfindən çap olunaraq yayımlanmışdır. Kitab 393 səhifə və 2000 nüsxədən ibarətdir. Kitabın müəllifi ötən 80 ildə azərbaycanlıların həyatında baş verən olay və cərəyanları obyektiv şəkildə qələmə almaq istəmiş və qismən bu işin öhdəsindən gələ bilməmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazım gəlir ki, öz mühakimələrində ifrat millətçiliyə meyli olduğundan bir çox məqamlarda səhvlərə yol vermiş, həqiqət və reallıqları ortaya çıxarmaqda bitərəf mövqedən çıxış edə bilməmişdir. Mən kitabı diqqətlə oxudum və oxuya-oxuya haşiyəsində qeydlər apardım. Qarşınızdakı bu məqaləni kitabın təkrar mütaliəsi və haşiyə qeydləri əsasında yazdım.

Bu tənqidi qeydləri yazarkən mən tam reallığa söykənmiş, bitərəf mövqedən çıxış etmiş, qərəzdən uzaq olmağa çalışmışam.

Güman edirəm hörmətli müəllif mənim bu tənqidi məqalədəki mülahizələrimdən inciməyəcək, əksinə kitabın ikinci çapında ondan faydalanmağa da çalışacaqdır.

Kitab müqəddimədən, dörd fəslə və beş səhifəlik yekun sözdən ibarətdir.

Birinci fəsildə milliyyət və etnos haqqındakı müxtəlif baxışları araşdıran nəzəri hissə, milliyyət məsələsinə münasibət, nəhayət ziyalılar və milliyyət məsələsi verilmişdir.

İkinci fəsil Azərbaycanın tarixi keçmişi haqda ümumi qeydlərdən, Rza şah və ikinci Pəhləvi dövrü, eləcə də İran İslam Respublikası illərində azərbaycanlı ziyalıların İran nasyonalizmi barəsindəki fikir və araşdırmalarından bəhs edir.

Üçüncü fəsil Rza şah, ikinci Pəhləvi və İran İslam Respublikası illərində İran dövlətlərinin daxili siyasəti və onun azərbaycanlı ziyalıların baxışına təsirinin şərhə verilmişdir.

Dördüncü fəsl yuxarıda göstərilən dövrlərdə xarici amillər və xarici siyasətin analizi, onun azərbaycanlı ziyalıların baxışına təsirinə həsr edilmişdir.

Yekun hissəsində azərbaycanlı ziyalıların etnikçilik meyillərində iki mühüm amil hesab edilən İran dövlətlərinin müxtəlif illərdəki xarici siyasəti və xarici amillər araşdırılır. Xarici amillər azərbaycanlı ziyalılar arasında etnikçi meyillərin formalaşmasında ən mühüm və müəssər amil kimi qiymətləndirilir.

Müəllifin fikrincə İran dövlətlərinin daxili siyasəti Rza şahın hakimiyyətə gəlməsindən başlayaraq farslaşdırmadan ibarət olmuş, ayrı-ayrı zaman kəsiyində mərkəzi dövlətin zəifləməsi ilə müşahidə olunan yumşalmalar olmuşdur (səh39).

Müəllif xarici amilləri, xarici, xüsusən qonşu dövlətlərin siyasətini, Marksizm-Deninizm, pantürkizm və bu kimi ideyaları etnik baxışları formalaşdıran çox mühüm amil hesab edir. O, azərbaycanlı ziyalıları Marksist, yenilikçi (qeyri-Marksist) və İranpərəstlər kimi üç qrupa ayırır.

Etnik ziyalılara qeyri dolğun və yalnız bir tərifi verir. Mənə elə gəlir ki, bu barədə fikir yürütmək zəruridir. Müəllifin fikrincə-"etnik ziyalılar mövcud yerli adət-ənənələr çərçivəsindən çıxan, daha qabağa gedib yeni milli dəyərlər fikirləşən, öz məhsulları olan bu kimi fikir və ideyaları inkişaf etdirən, yayan və bəzən də həyata keçirən ziyalılardır".

Bilmək lazımdır ki, etnik ziyalılar heç bir vəchlə yeni etnik dəyərlər yaratmırlar ki, onları təbliğ edib həyata keçirməli olsunlar da. Əksinə, onlar öz milli mənsubiyyətlərini, yəni dil, mədəniyyət, soykök, yurd və din kimi müştərək dəyərləri dərinə dərk edir. Hər hansı bir cəmiyyətin dəyərlər toplusunu, milli rüknlərin bir hissəsi, bəzən də (monoetnik millətlərdə) onun özəyini təşkil edən dəyərləri mövcud müştərək dəyərlər kimi xalqa anladır, təbliğ edir, onları öz fərdi və kollektiv hüquqları ilə tanış etməyə çalışırlar.

Kitabın müəllifi Seyid Həsən Tağızadə, Foruği, Məhəmməd Qəzvini, Məhəmmədəli Camalzadə kimi yenilikçi ziyalılardan söz açır, "Kave", "Firəngistan" və "İranşəhər" qəzetlərinin adlarını çəkir. Hesab edir ki, bu ziyalı və qəzetlər Alman nasyonalizminin (nasizm) təsiri altında İran ərəzi irqini və milli mənsubiyyətin əsası hesab etdikləri fars dilini təbliğ edir, Axundzadənin (M.F.Axundov) və Mirzə Ağaxanın milli məsələyə dair ideyalarını davam etdirirlər.

Sonra müəllif Əhməd Kəsrəvi və onun görüşlərindən söz açır. "Ayəndə" jurnalının redaktoru doktor Mahmud Əfşar Yəzdidən bəhs edir, onun azərbaycanlıların farslaşdırılması ideyasının şərhini verir.

Müəllif solçu azərbaycanlı ziyalıları iki qrupa bölür:

1. Doktor Ərani qrupu. Bu qrupun 53 üzvü 1936-cı ildə həbs edildi, İran müttəfiqlər tərəfindən işğal edildikdən sonra azad edildilər və "Tude" partiyasını təsis etdilər. 2. İran Kommunist partiyası. Bu partiyada üzvlərin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Yazıçı bu fəsildə Seyid Cəfər Pişəvəridən, onun ikinci Pəhləvi zamanı fəaliyyətindən, "Tude" partiyası, Azərbaycan Demokrat Fırqəsi və bu fırqənin rəhbərlərindən danışır. Yazıçının fikrincə Tağı Əranidən ilham alan,

əsasını onun ideya və nəzəriyyələri təşkil edən Tude partiyası əsasən millətçi partiya, partiyanın mərkəzi şurasında üzvlük edən Xəlil Mələki kimi azərbaycanlılar isə qatı vətənpərvər və nasyonalist təmayüüllü idilər. (səh-125) Yazıçı növbəti səhifədə belə bir fikir yürüdür ki, Tude partiyası 1960-cı ildə (partiyanın yeddinci pleniumunda) separatçıların xeyrinə səs verir, İranda çoxmillətliyin mövcudluğu və orada milli sitəm hökm sürdüyü barədə qərar qəbul edir. (Halbuki, İranda nə çoxmillətlik olub, nə də milli sitəm !)

Müəllif İran İslam Respublikası dövrü azərbaycanlı ziyalıları aşağıdakı kimi qruplaşdırır;
1.Qeyri-Marksist etnikçi qrup. Bu qrupun nümayəndələrindən doktor Cavad Heyət , doktor Həmid Nitqi, Məhəmmədəli Fərzanə və doktor Qulamhüseyn Bəgdəlinin adlarını çəkmək olar.Bu ziyalılar (birinci üç nəfər) İran İslam inqilabının qələbəsi zamanı "Azərbaycan cəmiyyəti"ni yaratdılar və onun ardınca "Varlıq" jurnalını buraxmağa başladılar. Bu qrup istisna olmaqla bütün yenilikçi azərbaycanlı ziyalılar millətçi idilər, onların əsas fəaliyyət mərkəzləri doktor Mahmud Əfşarın fondu idi. Daha fəal azərbaycanlı millətçi (farspərəst) simalardan hal-hazırda doktor Cavad Şeyxülislamının, mühəndis Nəseh Nəsehinin, Kave Bəyatın və İnayət Rza (Rəşti)nin adlarını çəkmək olar.

2.Yazıçı Marksist ziyalılardan bəhs edir və deyir: "İnamla demək olar ki, azərbaycanlıların etnikçi-millətçi olmasında başlıca amil Marksizm-Deninizm ideologiyası və bu ideologiyanın İranda hamiləri və davamçıları olmuşlar".(səh-140) Bundan sonra Hüseyn Sədiq və Rza Bərahəninin adları, onların yazılarından iqtibaslar gəlir.

Fikrini davam etdirən yazıçı İranpərəst azərbaycanlı ziyalılardan Ayətulla Şəriətmədaridən, Müsəlman Xalq Partiyasından və onun 1979-cu ilədək olan fəaliyyətindən danışır və nəhayət etnik təmayüüllü İranpərəst azərbaycanlı ziyalıların inqilabın ikinci dekadasından başlayaraq formalaşmaqda olan ikinci mərhələsindən bəhs edir və yazır: "Bu mərhələdə əyalət toplantıları və tələbə cəmiyyətlərində məhəlli dillərdə (o cümlədən Azərbaycan dilində) keçirilən şər axşamları etnikçi tələbələrin yeni hamı və iddiaçılar dəstəsi toplamasına səbəb oldu". Yazıçı əlavə edərək deyir: "Bunlar dini təmayüüllü olub, bəzən hakimiyyət dairələrində də təmsil olunurlar. Misal üçün Həkimipur Tepran (şəhər) şurasının üzvüdür, Qəribani 1379-cu ilin 2 xordad ayından sonra bir müddət general-qubernator (ostandar) oldu. Bu ziyalıların tələbləri əsas etibarilə ədəbiyyat sahəsində olub, məhəlli (Azərbaycan) dildə təhsil alma, azərbaycanlıların informasiya vasitələri, xüsusən radio və televiziya tənqid olunmalarına son qoyulması ilə xülasə olunur".

Yazıçı dediklərinə sübut olaraq Mərənd şəhəri "Pəyyami nur" universitetinin bir qrup tələbəsinin 1373 (1994)-cü ilin payızında "Varlıq" curnalında dərc olunmuş açıq məktubundan bir hissəni sitat gətirir. Daha sonra yenə də misal olaraq bu nəslin görkəmli və tanınmış nümayəndəsi doktor Mahmudəli Çöhrəqanlıdan söhbət açır və qeyd edir; Çöhrəqanlının adı əslində beşinci dövr parlament seçkilərindən başlayaraq dillərə düşdü. O, Təbrizdən deputatlığa namizəd irəli sürülmüşdü. Seçki kompaniyasının gedişində etnik şüarlarla çıxış etdiyindən müxalifət mövqeyində dayanmış oldu və nəticədə seçki marafonunu davam etdirməsinin qarşısı alındı".

Lakin, müəllif nədənsə onun (Çöhrəqanlının) seçkilərdə qazandığı uğurların üstündən sükutla keçir.

Müəllif milli təəssübkeşli İranpərəst ziyalılardan danışarkən deyir: "Onların başında Ayətulla Xamenini göstərmək olar" və dərhal onun ardınca İranpərəst azərbaycanlı ziyalıların digər bir nümayəndəsi kimi İna'yətulla Rzanı (Rəşti) təqdim edir, onun "Azərbaycan və Arran" (Qafqaz Albaniyası) kitabından həvəslə danışır və sözünü bu cür davam etdirir; "Bu dövrdə haqlarında söhbət gedən ziyalıların üçüncü qrupu aralarında ən güclü təmayül, millətçi təmayül olan yenilikçi ziyalılardır. Onların əsas mərkəzi doktor Mahmud Əfşarın vəqf fondudur. Bu ziyalılar əslində doktor Mahmud Əfşarın (Yəzdi), Seyid Həsən Tağızadə və Əhməd Kəsrəvinin əqidə və əməl davamçılarıdır. Doktor Cavad Şeyxülislami bu qəbildən olan ziyalıların ən güclü nümayəndəsidir. O, özünün "Ayəndə" jurnalında dərc olunmuş "Fars dili İranlı olmağın ən yüksək nişanəsidir" adlı məqaləsində Azərbaycan haqqındakı fikirlərini gizlətmir, onu açıq-aşkar şəkildə bəyan edir".

Yazıçı birdən, məlum olmayan səbəblərə görə, yenə "Azərbaycan cəmiyyəti" və "Varlıq"la əməkdaşlıq edən yazıçıları yada salır.

Xatırlatmaq lazımdır ki, hörmətli yazıçı öz kitabını ürək atəşgahında İrana məhəbbət alovu zəbanə çəkən bütün azərbaycanlılara həsr edib və bu mənim özümə, "Varlıq"ın bütün yazarları və ümumiyyətlə bütün İran azərbaycanlılarına da şamil edilə bilər. Buna görə mən müəllifə öz dərin təşəkkür və sayqlarımı bildirirəm.

Əsərdə Azərbaycanla bağlı xeyli mənbələrdən istifadə olunmuş, bir çox həqiqətlərə işıq salınmışdır. Şərhlənən bir çox məqamlar mənim öz istifadəm üçün də əhəmiyyətlidir. Odur ki, bir daha təşəkkür etməyi özümə vəzifə bilirəm. Bütün göstərilən məsələləri toplayıb bir araya gətirməkdə əziyyət çəkdiyinə, mənim özüm və "Varlıq"ın yazarlarına münasibətdə insafə riayət etdiyinə görə təkrar minnətdarlığımı çatdırıram.

Lakin, bütün deyilənlərlə yanaşı hörmətli müəllif giriftar olduğu ifrat millətçilik baxışları üzündən öz mühakimələrində bitərəf qala bilməmiş, digər müəlliflərin bu sahədəki fikrini hesaba almamışdır. Yaxşı olardı ki, o şovinist bir ədib kimi yox, İranlı bir ziyalı kimi qərəzsiz və bitərəf fikir yürüdərək oxucuların, xüsusən əziz ölkəmiz İranın gənc nəslinin istifadə edə bilməsi üçün faydalı bir nəticə çıxara biləydi.

Müəllif İran yazıçılarından ən çox İna'yətulla Rza, doktor Mahmud Əfşar, doktor Cavad Şeyxülislami və onlar kimi türkcə düşmən, ifrat millətçi (farspərəst), bəzən də İslama düşmən olan (Kəsrəvi, Ərani və s) digər yazıçıların əsərlərindən istifadə etmiş, şərh olunan məsələ ətrafında nəticə çıxarmaq üçün onların fikrinə istinad etmişdir. Hətta o, İslam və xarici qaynaqlardan da yalnız öz əqidəsi ilə səsleşənləri seçib götürmüşdür. Məsələn; Azərbaycanın sərhədləri və Araz çayının şimal hissəsindəki bölgədən danışarkən ən mötəbər tarixi qaynaqlar və İslam mənbələrindən- yəni "Tarix-e Təbəri"(Təbəri tarixi), "Tarix-e Yaqubi"(Yaqubi tarixi), Məsudi, "Tarix-e Bələmi"(Bələmi tarixi) İbn Əsir, Borhane Qate və Dehxoda lüğətnaməsindən belə istifadə etməmişdir. Görünür ona görə ki, bu qaynaqlarda Azərbaycanın hüdudları Dərbənddən Zəncana qədər göstərilir. Yəqubi "Fotuh-ül-buldan" əsərində Arazın o tayını Yuxarı Azərbaycan adlandırır. Məsudi "Boruc-əz-zəhəb" kitabında Arrandan Azərbaycan bölgəsi olaraq danışır. (Əl Ərran min biladi Azərbaycan). Borhani Qate də hesab edir ki, Arran Azərbaycanın

bir hissəsidir (bax mənim "Kəhkəşan" curnalında çapa getmiş "Dəmir mıx daşa işləməz" (Nərvəd mix-e ahənin dər səng) sərlövhəli məqaləmə. Tehran-1371 (1992) -18).

Ağayə Mürşüdüzad lap elə əvvəldən etnikçiliyi anlaşılıqlı bir şəkildə izah etmir. Azərbaycan etnikçiliyini İran millətçiliyinə qarşı qoyur, İran millətçiliyini farsçılıqla eyniləşdirir. Halbuki, farsçılıq ya fars etnikçiliyi də eynilə Azərbaycan (İran türkü) etnikçiliyi kimidir. Bu etnikçiliyin hər ikisi İran millətpərəstliyinin bir hissəsi hesab edilməlidir, İran millətçiliyi kimi təqdim edilə bilməz. İranın digər etnik xalqlarında baş verən etnikçilik meylləri də (bu məsələdə) istisna deyil.

Müəllif və onun əqidə dostlarının əsas problemi ondan ibarətdir ki, onlar İranlı olmağı fars olmaqla eyniləşdirirlər. Ağayə Mürşüdüzadın təbirincə, kim fars deyilsə, öz soykökünə dayanıb öz adət-ənənələrinə bağlıdırsa, özünü İranlı bilib bütün həyatını İran xalqına xidmətdə keçirmiş olsa da, döyüş meydanlarında İranın azadlığı yolunda şəhid vermiş olsa belə İranlı deyil və İran vətəndaşı hesab edilə bilməz. Elə bu səbəbdən də ifrat millətçilik və fars monopolizmini İrançılıq, İranpərəstlik hesab edir, azərbaycanlıların öz ana dilinə, milli mədəniyyətinə sıcaq münasibətini isə xarici amillərin təsiri altında yaranmış millətçilik, pantürkizm və yaxud Marksizm kimi qiymətləndirir. (səh 140)

Oxucu etnikçiliklə millətçiliyin fərqi varə bilməsin deyə, müəllif etnos və milliyət kimi iki məfhumun heç birinin aydın tərifini vermir. Halbuki, bildiyimiz kimi, etnikçilik müştərək dilə, mədəniyyətə, soykökə, milliyət isə torpağa(vətənə), dinə, hökumətə, tarixə və ölkədə yaşayan bütün etnosların mədəniyyətlərinin məcmuu olan milli mədəniyyətə söykənir. Milliyət həm də birgəlik hissləri və müştərək gələcəklə şərtlənən bir anlayışdır.

Biz az-az xalq tanıyırdıq ki, onun bütün milli dayaqları (rüknləri) müştərək olsun, yəni onun bütün fərdləri ortaq yurd-yuvaya, dilə, dinə və məzhəbə (mədəniyyətə), soy-kökə, tarix , vətəndaşlıq və birgəlik hisslərinə malik olsunlar.

Müxtəlif ölkələrdə milliyətin əsasını ortaq milli dəyərlər təşkil edir. Məsələn İsveçrə və Belçikada ölkə vətəndaşları bir neçə dildə danışırlar.

Milliyətin (nationalite) əsasında isə Vətən, yurd və vətəndaşlıq dayanır. Amerikada da vətəndaşlıq və Vətən anlayışı milliyətin əsas məzmununu təşkil edir.

İnqilabdan və İslam Cumhuriyyətindən əvvəl də İranın Ana Yasasında İslam, Vətən və vətəndaşlıq İranlı olmağın əsasını təşkil edirdi. Ona görə də ölkədə yaşayan bütün etnik qruplar, istər azərbaycanlılar (türk) olsunlar, istər farslar, ərəb və hətta türkmənlər belə İranlı sayılırdılar. İran zərdüştləri isə yəhudi və xristianlar kimi milli azlıqlar adlanırdılar.

Dövlətimiz İslam dövləti olduğu indiki bir zamanda aydın məsələdir ki, fars etnosundan olmaq İranlı olmağın əsas şərti ola bilməz. Bu iddia əsasən xaricdə yaşayan iranlıların, o cümlədən Pəhləvi hökuməti başçıların, o vaxtın faşist mədəniyyətinin yetişdirmələri və panfarsist Pəhləvi rejimini yenidən İrana gətirmək arzusunda olanların cavanlarımıza daxildən və xaricdən zümmə etdikləri bir bayatıdır.

Polietnik və poliqlotik (çoxdilli) ölkələrdə ölkədə ortaq dil kimi bir dil seçilir, lakin bu dil milli

mənsubiyyətin əsas şərti kimi çıxış etmir, digər yerli dillərin sıxışdırılıb aradan götürülməsi üçün vasitə olmur. İslam, Vətən və vətəndaş birliyi İranda orta q milli anlayışlar olduğu üçün bütün xalqın və ya əksər çoxluğun müştərək dəyərləri kimi çıxış etməlidir.

Müəllif kitabın müqəddiməsində etnikçiliyə belə bir tərifi verir:

"Etnikçiliyin əmələ gəlməsi elə bir prosesdir ki, onun gedişi boyu ölkə ilə ölkədəki mədəni proses arasındakı ilgilər zəifləyir və millətin vəhdət halında birləşməsi təhlükə altına düşür".

Bu yalnız tərifi özü də müəllifin farsçılıqla İran millətçiliyini qarışıq salmasından və onun qabaqcadan yürütdüyü mənfi mühakimədən irəli gəlir

Uzaq keçmişdə soykökü bir olan tayfalar, o cümlədən türkdilli tayfalar köçəri həyat sürürdülər. Qonşu tayfaların (türk və ya qeyri-türk) hücumlarına məruz qaldıqda, yaxud onlar tərəfindən basıldıqda köçüb yaşayış yerini dəyişməyi düşməyə təslim olmaqdan üstün tuturdular. Lakin, onlar kənd və şəhərlərdə oturaqlaşandan, daimi yurd-yuva yəni vətən sahibi olduqdan, xalq-millət şəklinə düşdükdən sonra, torpaq, vətən müdafiəsi onlar üçün müqəddəs bir iş çevrildi. Ələlxüsus İslamı qəbul etdikdən sonra vətənin müdafiəsi dini bir vəzifə hesab edildi. (Hübbül vətən min-əl-iman).

Müəllifin yalnız fərziyyələrindən biri də budur ki, Rza şah səltənətinin başlanğıcından bu günədək azərbaycanlı ziyalılardan bəzilərinin baxış tərzi dəyişikliyə uğramışdır. Bu fikri farsdilli iranlılar üçün də demək olar. Çünki Pəhləvilərin hakimiyyətdə olduqları bütün illər boyu arypərəstlik və farsçılıq təbliğatı, türkə düşmənçilik, ərəbə düşmənçilik siyasəti, hətta İslam dini əvəzinə zərdüştlüyün təbliğ edilməsi dövlətin mədəniyyət siyasətinə çevrildi. İran türklərini (azərbaycanlıları) təhqirlə paralel gedən bu mədəni siyasət azərbaycanlı ziyalıların bəzilərinin baxışında dəyişiklik yaradan və onların milli-etnik düşüncələrində oyanışa səbəb olan güclü bir amil oldu. Etnikçilik üzərində yaranmış milli şüur və ya millətçiliyə söykənən nasyonalizm son yüz il ərzində avropa (əlxüsus Fransa və Almaniya) nasyonalizminin təsiri altında İrana gəlmiş, bizim ölkəmizdə aryaizm, əslində isə farsçılıq, panfarsizm və qədim İrani bütələşdirmək şəklində təzahür etmişdir. Bu ifrat millətçilik siyasəti Pəhləvilərin səltənəti illərində daha da gücləndirildi, türklərə düşmənçilik, ərəbə düşmənçilik və müəyyən dərəcədə İslama düşmənçiliklə yadda qalan faşizm xarakteri aldı, hakim mədəniyyət şəklində zorla bütün İran xalqlarına qəbul etdirildi.

Əslində öz milli mənsubiyyətini tanımaq istəyindən ibarət olan Azərbaycan etnikçiliyi də təhqir və sıxıntılara məruz qala-qala, Azərbaycan dili və mədəniyyətinin qadağan edilməsi ilə üzləşə-üzləşə artıb inkişaf etmişdir.

Müəllif bütün kitab boyu etnik məsələni milli məsələ ilə dolaşır salır, fars millətçiliyini millətçilik kimi qələmə verir, başqa soydan olanların farslaşmasını, mənsub olduğu soydan uzaqlaşmasını, daha doğrusu assimilyasiyaya uğrayıb farsların içərisində əriyib-itmələrini isə İranlı hesab olmağın əsas şərti sayır.

Yeri gəlmişkən deyim ki, müəllif azərbaycanlılara (türklərə) düşmənçiliyi ilə seçilən doktor Mahmud Əfşar Yəzdi və İnayətulla Rəşini də oxuculara azərbaycanlı kimi təqdim edir.

Müəllif etnikçilik meyllərinin əmələ gəlmə səbəblərini şərh edərkən dövlətlərin (İran) daxili siyasətindən, assimilyasiya və plüralizmdən danışır. İran dövlətlərinin assimilyasiya siyasəti (mədəni istismar və ya özünəyadlaşdırma) yeritdiyini etiraf edir, dolayısı yolla təsdiqləyir və deyir: "Assimilyasiyanı birlik və həmrəylik idealı hesab etmək olar".

Müəllif Van Den Berqin nəzəriyyəsini şərh edir. Onun assimilyasiya haqqındakı fikirlərinin ən azı İran üçün, yalnız olduğunu istər-istəməz təsdiq etmiş olur: "Van Den Berq əsasən içərisində əriyib-itəcək qrupla zahiri fiziki bənzərliyi və mədəniyyət oxşarlığı olan, əhalisinin ümumi sayı ilə müqayisədə azlıq təşkil edən, ləyaqətinə görə daha aşağı səviyyədə olan və ərazi etibarını itəməyə məcbur edilən qrupları assimilyasiya olunmaq (eyniləşdirilmək) üçün daha münasib sayır".

Bu nəzəriyyə Amerika kimi bir ölkə üçün hər hansı bir əhəmiyyət kəsb etsə belə, İran üçün, xüsusilə Azərbaycan, Kürdüstan və Xuzistanda azərbaycanlılar, kürdlər və ərəblər əsrlərdən bəri sıx toplu halda yaşayıb, vahid bir dildə danışdıqları bir ölkə üçün heç bir əhəmiyyət kəsb edə bilməz.

Müəllif azərbaycanlıların etnikçiliyə meyilli olmalarının daxili və xarici amillərin təsiri altında baş verdiyi qənaətindədir. Halbuki, yarandığı lap ilk günlərdən bəşər tayfalar və qəbilələr şəklində yaşayıb, millətçilik isə son iki əsrin məhsuludur. Allah Təala Qurani-Kərimdə buyurur:

"Biz sizi bir-birinizi tanıyasınız deyərək millətlər və qəbilələr şəklində yaratdıq və sizlərdən Allah Təala yanında ən əziz olanı sizin pəhrizkar olanlarınızdır". Mənə elə gəlir ki, millət və millətçilik, etnos və etnosçuluq haqda deyilmiş ən yaxşı kəlam budur. Çünki, Avropa millətçiliyi qeyrilərə düşmənçilik və faşizmlə nəticələnir. Balkanlarda və ərəb ölkələrində millətçilik Osmanlı imperatorluğunun parçalanmasına və bu ölkələrin müstəqilliyinə səbəb oldu, amma həmin ölkələrdə milli dövlətlər yarandıqdan sonra onların özləri milli azlıqlara qarşı qəddarlıq və irtica yolu tutdular. Bunun ən bariz nümunəsini İraqda kürdlərə və kərkük türklərinə və ya Yunanıstanla Bolqarıstanda o ölkələrdə qalmış türklərə olan münasibətdə görmək olar. Deməli, Avropa nasyonalizmi, bir üzündə azadlıq, müstəqillik, o biri üzündə isə faşizm, özgələyə düşmənçilik və irtica həkk olunmuş bir sikkədir. Bir fransız məsəlində nasyonalizm vətənpərvərliklə müqayisədə belə şərh edilir: "Vətənpərvərlik-özünükülərə sevgi, nasyonalizm-özlərə nifrətdir".*1* Və amma mübarək bir ayədə də deyilir: "Biz sizi müxtəlif xalqlar şəklində yaratdıq ki, bir-birinizi tanıyasınız" bir-birini tanımaq tərəflər qarşısında yerinə yetirilməsi zəruri olan vəzifələr qoyur. Elə ki, siz hər

1-Patriitisme est lamour des siens le nationalisme des autres.

Hansı bir ölkəni, milləti yaxud tayfanı rəsmi şəkildə tanıdınız özünüzü ondan üstün tutmadan, sərhəd və hüquqlarına təcavüz etmədən onunla əlaqələr yaradır, ona hörmət edir və ərazi bütövlüyünə riayət edirsiniz.

Qurani-Kərim başqa bir yerdə buyurur:

"Başqa tayfalara həqarətlə baxmayın, ola bilsin ki, onlar sizdən üstün olsunlar. (onlar haqqında) pis fikirdən çəkinin, xəbərçilik və cəsusluq etməyin". (Hücurat surəsi 11-12 ayələr).

Müəllif bir daha Rza şah dövründəki yenilikçilərdən Seyid Həsən Tağızadə, Əhməd Kəsrəvi, Məhəmmədəli Foruği və doktor Əfşarın üstünə qayıdır və onların siyasi meyllərindən bəhs edir. Məsələn, o deyir:

"Tağızadənin nəşr etdiyi "Kave" qəzetində verilən məqalələr bilərəkdən Rza şahın dövründə aparıcı siyasət olan Qərbə meyillik zərurəti və arxaikləşdirmə (fars hökmdarların təmsil etdikləri qədim İran səltənətinin sitayışı-tərcüməsi) kimi iki məhvər ətrafında cərəyan edirdi. "Kave" qəzetinin Berlində Tağızadə tərəfindən təsis edilməsi (1916-1924), Məhəmmədəli Foruği, Əllamə Məhəmməd Qəzvini və Məhəmmədəli Camalzadə kimi şəxslərin əməkdaşlıq etdikləri "Heyyət-e mihənpərəstanın (vətənpərəstlər heyyəti) fəaliyyətə başlaması ilə bir zamanda Axundzadənin (Qafqaz Azərbaycanı) və Ağaxanın o vaxtlaradək yalnız kitablarda rast gəlinən milli ideyaları ictimai şəkildə təbliğ olunmağa başlamışdı. O, sonra Kəsrəvi və "Peyman" curnalından bəhs edir, Kəsrəviyə istinad edib deyir: "Hər hansı bir ölkənin vətəndaşları necə ki vahid dildə danışır, vahid əqidəyə qulluq etmirlər, onların parlaq gələcəyinə ümid bağlamaq olmaz!". Yəni bu o deməkdir ki, İsveçrə, Belçika və Kanada xalqları vahid bir dildə danışmadıqları üçün onların parlaq gələcəyi də yoxdur.

Kəsrəvi deyir: "İrənlilərin əksər hissəsi şüar olsalar da, bu onlar arasında birlik yaratmağa kömək etmir!". Kəsrəvinin "Peyman" jurnalında yürütdüyü şüar "vahid bayraq", "vahid din" və "vahid dil"dən ibarət idi. O, ifrat vətənpərəstliyi Qərb mədəniyyətinin törəməsi hesab edir və qonşularla "hegemonluq, nifrət və düşmənçiliyin" əleyhinə idi. Lakin "vahid din" deməkdə Kəsrəvinin məqsədi özünün uydurduğu və İslam dini əvəzində yaymaq istədiyi "pəkdini" idi. (səh 85)

Müəllif deyir: "Kave", "İrənsəhr" və "Ayəndə" kimi nəşriyyatlar (Mahmud Əfşar) və "İrəni cəvan" cəmiyyətinin təsisçiləri öz aralarında siyasi ixtilaf olmasına baxmayaraq hesab edirdilər ki, milli birlik yalnız iki amil- dil və mədəniyyət üzərində mümkündür. Kəsrəvinin fikrincə dini inanclar birliyi (pəkdini-yəni özü uydurduğu dini) milli vəhdət yaratmaq üçün zəruri və kifayətedici şərtdir.

Bu yerdə mən özümü hörmətli müəllifə və yazılarında istinad etdiyi yazıçı və mütəfəkkirlərə tutub soruşuram

-Əhalisi bir neçə dildə danışan (İsveçrə, Belçika və Kanadada olduğu kimi), həm də dağınıq deyil bir neçə milyonluq sıx qrup halda yaşayıb (Azərbaycan, Kürdüstan, Xuzistan və İran Türkmənistanında), məktəbə getməsə farsca başa düşməyən İran kimi bir ölkədə birgə yaşayış və dinc məramlar naminə milli vəhdət amili olaraq ortaq ölkə (vətən), ortaq din (İslam), ortaq tarix və milli birlik hissləri əvəzinə ayırıcı bir amil kimi çıxış edən fars dilini götürmək nə dərəcədə düzgün və ağılabatandır? Azad və mədəni dünyanın harasında milli vəhdətin əsası kimi milli ortaq atributlar yerinə fərqli cəhətlər götürülür? Kəsrəvinin uydurduğu dinə (pəkdin) gəlincə isə görəsən hansı bir ağıllı insan yaşadığımız XX-XXI əsrlərdə öz dədə-baba dinini buraxıb özünü yeni bir dinə, illah da Kəsrəvinin uydurduğu dinə giriftar edər? İran xalqı 1400 ilə yaxındır ki,

İslam dinini qəbul edib, bu dinə söykənərək böyük, bənzəri az olan mədəniyyət və ədəbiyyat yaradıb. (Və Kəsrəvi ədəbiyyat və mədəniyyətə aid kitabları yandırmaqla onu yox etmək istəyirdi). Beləliklə, yalnız dinimiz deyil, mədəniyyətimiz də İslamla bağlıdır. Bu din xalqımızın ən gözəl müştərək nailiyyəti olaraq uzun əsrlər boyu bizi vahid bir millət şəklində formalaşdırıb, milli birlik və istiqlalımıza səbəb olub.

Müəllif Rza şahın hakimiyyəti illərindəki solçu (Marksist) ziyalılardan Rza şahın fərmanı ilə zindana atılan doktor Ərani və onun "Əlli üçlər" kimi məşhur olan ardıcılardan bəhs edir, kommunist-internasionalist Əranini məhz türklərə düşmən olduğu və farspərəst-aryapərəst olduğuna görə milli şəxsiyyət hesab edir. Müəllif deyir: "Gəlmə monqollar öz türk dillərini zorla yerli arya xalqlarına qəbul etdiriblər".

Ağalar başa düşmək istəmirlər ki, monqol dili ilə türk dili arasında olan fərq ən azı yapon dili ilə çin və digər dillər arasında olan fərq qədərdir. Bu ona bənzəyir ki, deyəsən fars dilini Xorasan əhalisinə İrana gələn ərəblər məcburən qəbul etdirdilər. Halbuki, monqol dili ilə türk dili arasında olan fərq fars dili ilə ərəb dili arasında olan fərqdən qat-qat artıqdır. Bir də əgər monqollar doğrudan da belə bir imkana malik olsaydılar, onda bizə türk dilini yox monqol dilini təhmil edərdilər.

Əlbəttə sonralar doktor Ərani cavanlıq illərindəki kəmsavadlığı və təcrübəsizliyinin məhsulu olan bu qəbil yazılarına görə peşmançılıq hissləri keçirdi, amma nə fayda ki, ifrat millətçilərin bir çoxu hələ də bu xoşagəlməz təlimi təkrarlamaqda davam edirlər.

Müəllif həmin dəlillərlə İran Tude Partiyasını milli partiya hesab edir: "İran Tude Partiyası əsasən milli partiya idi"-yəni internasionalist əqidəyə malik deyildi, Moskvanın ideya və göstərişləri ilə fəaliyyət göstərmir, doktor Əranidən ilham alırdı. Onun mərkəzi şurasının üzvləri Xəlil Mələki kimi azərbaycanlılar idi. (səh 125). Ona görə də sonralar (1960-cı il 7-ci pleniumda) "separatçıların xeyrinə mövqe tutub İranın çoxmillətli ölkə olduğu və İranda milli sitəm yeridildiyi barədə qəbul olunmuş qərara səs verdilər". Müəllif ikinci Pəhləvi zamanında fəaliyyət göstərən azərbaycanlı ziyalılardan Tude partiyası və Azərbaycan Demokrat Fırqəsi üzvlərinin, xüsusən Pişəvəri, Hacımirzə, Əli Şəbüstəri, Cəfər Kavyan, Qulam Yəhya Danəşyan və doktor Salamulla Cavidin (Marksist ziyalılar) adlarını sadalayır və deyir: "Pişəvəri firqə yarandığı lap ilk günlərdə iddia edirdi ki, firqənin tələblərini İran sərhədləri daxilində həyata keçirmək istəyir və İranın istiqlalıyyətini arzulayır. Eyni zamanda elə həmin vaxt yazırdı ki, əgər Tehran hökuməti öz təzyiq və hədələrini davam etdirsə Azərbaycan başqa yolla gedəcəkdir !" Bununla belə müəllif Demokrat Fırqəni separatçı firqə, onun yerli hökumətini "Azərbaycan Demokrat Respublikası" adlandırır. Əslində isə bizim Azərbaycanda (İran Azərbaycanı) heç vaxt respublika elan olunmayıb və ağayı Əli Mürşüdüzaddan başqa heç kəs Azərbaycan yerli hökumətinə belə uydurma bir ad verməyib. (səh 314 və ....)

Müəllif o dövrün millətçi azərbaycanlı ziyalıları kimi Yəhya Züka və Rəhim Zehtabın da adlarını çəkir. Onlardan biri Kəsrəvinin davamçısı, digəri isə Seyid Ziyanın şagirdi (müridi) idi.

Müəllif, onun fikrincə, Azərbaycan demokratlarının məğlub olması və onun azərbaycanlı rəhbərlərinin, ziyalı və yazıçılarının şimala qaçmasından sonra yaranmış "İştiaq ədəbiyyatı"nı

uydurma ədəbiyyat hesab edir və həmin ədəbiyyatı Brejnev dövrü ilə bağlayır. Sonra yazıçı dili etnik meyllərin yaranmasında əsas rıçaq hesab edir. (səh 137 və 236)

Birincisi, demək gərəkdir ki, bu ədəbiyyatın adı "iştiaq ədəbiyyatı" yox, "Nisgil ədəbiyyatı", "Həsərət ədəbiyyatı"dır. İkincisi "Həsərət ədəbiyyatı" Arazın o tay, bu tayında yaşayan insanların və ailələrin Stalin tərəfindən çəkilməmiş (1930-cu ildən etibarən) dəmir pərdə vasitə ilə bir-birindən tamamilə ayrı düşmələri nəticəsində yaranmış bir ədəbiyyat idi. Həmin ailə və insanlar Sovetlər İttifaqı dağılan günədək öz əzizlərini görə bilmək həsrəti ilə yaşadılar, onlardan bir çoxu dünyasını dəyişdi, ata, ana, bacı, qardaş və başqa doğmalarını görə bilmədi.

Sosiologiyanın əsaslarına görə dil məsələsi də etnik qurumun əsas göstəricilərindən olub irqlə heç bir bağlılığı yoxdur. Lakin, monoetnik (təkdilli) ölkələrdə, Almaniya və... ölkələrdə olduğu kimi, milliyyət və milli birliyin əsas dayaqlarından biri ola bilər və...

Müəllif fars dili (ölkədə ortaq dil kimi) ilə yanaşı, Azərbaycan yazı dilini qoruyub saxlamaq və ondan istifadə etmək istəyən biz azərbaycanlıların özümüzü Kəsrəvi, doktor Şeyxülislami, doktor Mahmud Əfşar və başqalarından daha artıq iranlı hesab etdiyimizi və vətənimiz İrani ürəkdən və candan sevdiyimizi qəbul etmək istəmir. "Azərbaycanlı Ziyalılar İran İslam Respublikasında" fəslində müəllif deyir: "Köhnə şahənşahlıq quruluşunun çökməsi ilə bir zamanda Pəhləvi dövrü öz sözlərini deyib, istəklərini həyata keçirmək üçün məhdud imkanlara malik olan ictimai qüvvələr, o cümlədən etnik qurumlar öz ümid və istəklərini tam azad şəkildə bəyan etməyə başladılar".

Sonra "Müsəlman Xalq Partiyası"nın, Mahmud əli Çehreçani və Həkimipur kimi xarici etnikçi cərəyanlara az meyli yerli ziyalıların, eləcə də, "Omid-e Zəncan" kimi mətbu orqanların adları gəlir. Bunun ardınca köhnə marksistlərin ən fəallarından danışır, misal olaraq Hüseyn Sədiq və Rza Bərahəninin adlarını çəkir.

Qeyri-marksist etnikçi azərbaycanlılardan Cavad Heyət, Həmid Nitqi, Məhəmmədəli Fərzanə və doktor Qulamhüseyn Begdelidən bəhs edərək sözünü belə davam etdirir: "Bu ziyalılar İslam inqilabının qələbəsindən sonra "Azərbaycan cəmiyyəti"ni yaratdılar və sonra "Varlıq" jurnalını buraxmaqla öz ideyalarını yaymağa başladılar. Bu ziyalılar toplusu istisna olmaqla bütün yenilikçi azərbaycanlı ziyalılar millətçi baxışlara malik idilər və onların əsas fəaliyyət mərkəzləri doktor Məhəmməd Əfşarın vəqf fondu (sonrakı vəqfi) idi. Ən tanınmış millətçi (İranpərəst) azərbaycanlı şəxsiyyətlərdən hal-hazırda Cavad Şeyxülislami, mühəndis Nəseh Natiqi, Kave Bəyat və İnayyətulla Rzanı göstərmək olar".

Əlbəttə, əgər "millətçi iranpərəst" azərbaycanlı ifadəsində "iranpərəst" sözünün yerinə "farspərəst" sözünü qoysaq müəllifin çətdırmaq istədiyi fikir daha doğru səslənər, amma İnayyətullanın adını oradan çıxarmaq şərti ilə. Çünki İnayyətulla Rəştlidir və onun Azərbaycana münasibəti düşməni münasibətdir.

Müəllif marksizm-leninizm ideologiyasını azərbaycanlı ziyalıların etnik meyli amallarında ən başlıca amil hesab edir. (səh 140). Əslində isə bu məsələdə başlıca amili İranın milli siyasəti kimi təqdim və təhlil olunan Pəhləvi hakimiyyəti illərində azərbaycanlıları, Azərbaycan dilini (türk dilini) təhqir edən və bu dilə düşmənçiliklə müşayiət olunan panfarsist və fars şovinizmi

siyasətində axtarmaq lazımdır. Belə münasibət və düşüncə tərzini Sovet dövləti dağıldıqdan və marksizm-leninizm ideologiyası məğlub olduqdan sonra daha da gücləndi. Halbuki, əgər başlıca amil marksizm-leninizm ideologiyası olmuş olsaydı, onun məğlubiyətindən sonra zəifləməli idi.

Məsələn; Rza şahın hakimiyyəti illərində general-qubernator (Mustofi) və Azərbaycanın mədəniyyət başçısının (Möhsüni) azərbaycanlılarla təhqiramiz rəftarı barədə müəllifin dedikləri (səh 187) milli qeyrətin təhriki və milli mənsubiyyət hisslərinin güclənməsi üçün kifayətdir və bu işdə təbliğata ehtiyac qalmır. Əlbəttə, yadlar da bulanıq suda balıq tutmaq fürsəti gəzirlər.

Şübhəsiz, bu məsələdə günah milli təəssübkeşliyin təsiri altında və ya xüsusi tapşırıqla qəsdən suyu bulandıran üzdəniraqların boynuna düşür. Deyilənlərdən də görünür ki, azərbaycanlılarda milli mənsubiyyət şüurunun oyanmasına səbəb müəllifin özünün 160-cı səhifədə etiraf etdiyi kimi "Rza şahın hakimiyyəti illərindən bu yana İran dövlətlərinin yeritdiyi farslaşdırma yaxud, assimilyasiya siyasəti" olmuşdur. Lakin, İslam inqilabından sonrakı dövrü Pəhləvilər dövrü ilə müqayisə etmək olmaz. Başqa bir yerdə müəllif İran İslam Respublikasında yenilikçi ziyalıların üçüncü dəstəsini nəzərdən keçirərkən doktor Şeyxülislamının (müəllifin öz ustadı o idi) faşist və irticaçı mövqeyindən danışaraq göstərir ki, o əlli il ərzində "Devşirmə"*1* metodu ilə farslaşdırma bilsin deyərək azərbaycanlı uşaqları ata-ana qucağından, isti ailə ocağından ayıraraq Fars vilayətində fars ailələrinə, İsfahan, Tehran və başqa şəhərlərdə farsdillilərə vermək istəyirdi. O güman edirdi ki, son 70 il ərzində Azərbaycan (türk) dili fars dilini sıxışdırıb Azərbaycandan çıxarmışdır. Amma tarix şəhadət verir ki, Azərbaycanda Azərbaycan dilindən qabaq vahid dil olmayıb. Tarixçilərin yazdıqlarına görə bu bölgədə azərbaycan dili ilə yanaşı müxtəlif yarım dillər və şivələr də olmuşdur. Bu kimi dil və şivələrdə danışan insanlar bir-birlərini başa düşməyiblər. (Müqəddəsi)

Mən doktor Şeyxülislamının "Fars dili İran milliyyətinin ən yüksək nişanəsi" məqaləsində yazıb 1981-ci ildə "Varlıq" jurnalında çap etdirdiyim tənqidi məqaləmdə doktor Şeyxülislamının uydurma və faşist düşüncələrinin yalnız və əsassız olduğunu elmi və tarixi dəlillərlə açıqlamışam.

Şeyxülislami deyir: "Azərbaycanlılar Qəznəvilər dövrünədək farsdillilə idilər. Lakin Səlcuq türkləri (oğuz soyundan olan qol) fars dilinin İranın bu bölgəsində zəifləməsinə və türk dilinin hakim dilə çevrilib böyük üstünlük qazanmasına səbəb oldular". Doktor Mahmud Əfşarın vəqf fondu ilə əməkdaşlıq edən yazıçı və ziyalılarından bir növ həmin baxışlara malik üzdəniraq tarixçilərdirlər.

İran tarixini qədim ərəb, fars və ya başqa xarici qaynaqlardan öyrənənlər yaxşı bilirlər ki, Qəznəvilər və Səlcuqlar (türk dilini deyil-tərc.) fars dilini İrana gətirib, rəsmi dövlət dili ediblər.

Hətta Səlcuq türkləri kiçik Asiyayı fəth edib Qonya şəhərini paytaxt elan etdikdən sonra fars dilini özlərinə dövlət dili seçdilər. Qəznəvilərə qədər Azərbaycanda, hətta bütün İran ərazisində fars dilində yazan bir nəfər belə şair olmayıb. Fars dilində yazan ilk şair Hənzələ Badqeyslidir Əfqanıstanın Şimal bölgəsi Badqeysdən (tarixən bu ərazidə türksoylu əhali yaşayıb-tərc.), Rudəki isə Orta Asiyadandır. Elə buradan da Şeyxülislamiyə bənzər görüşlərə malik tarix bilicilərinin elmi və nəzəri əsassızlığı tamamilə aşkara çıxır.

Kitabın üçüncü fəslində dövlətlərin (İran dövlətlərinin-tərə) daxili siyasəti və onun azərbaycanlı ziyalıların baxışına təsirindən ətraflı bəhs edən müəllif deyir: "Rza şah hakimiyyətindən bu yana bütün İran dövlətlərinin siyasəti fasiləsiz olaraq müxtəlif soydan olan millətlərin eyniləşdirilməsindən (farslaşdırmadan) ibarət olsa da, zaman-zaman bu siyasətin həyata keçirilməsində eniş-yoxuşlar və durğunluqlar olmuşdur". Sonra müəllif deyir: "Humayun Katuzyanın fikrincə Məşrutə hərəkatından sonrakı dövrdə İranda üç əsas siyasi təmayül müşahidə olunur. Avropa tarixi və ictimai elmləri nöqtəyi-nəzərindən bu meyllərin üçü də millətçi təmayül kimi xarakterizə olunur". Lakin, o birinci təmayülü yenilikçi-millətçi, mütərəqqi, radikal və yaxud nikbin təmayül, ikincini liberal-millətçi, demokratik və ya burjua təmayüllü, üçüncü təmayülü isə mühafizəkar-millətçi, hicraçı (özünü təcrid etmə) yaxud mürtəce və feodalizmin tərəfdarı adlandırır. Sonra əlavə edib deyir ki, birinci təmayül Avropa millətçiliyinə çox yaxındır. Bu təmayülün ardıcılıarı inadkar, islahatpərəst və köhnə şahənşahlığın təmtərağı, yəni İslamdan qabaqkı İranın nastolgiyası ilə yaşayırdılar. Onlar İranın elmi-mədəni inkişafı yolunda əngəl hesab etdikləri dini aradan götürmək istəyir, parlament və məhkəmə islahatlarının ağırsız keçəcəyinə çox da ümüdlü deyildilər.

Müəllif deyir: "Birinci qrupun tərəfdarları mücərrədçiliyə, daha dəqiq desək xəyalpərəstliyə bərk meyli idilər. Onlar Rza şahın hakimiyyətə gəlməsi və onun planlarının hazırlanıb, həyata keçirilməsində mühüm vasitə oldular (səh 165.) Siyasətləri Rza xanın siyasəti ilə üst-üstə düşdüyündən ona qoşularaq hökumətin və şahın özünün elitar-ziyalı aparatına çevrildilər".

Katuzyan bu təmayülün nümayəndələri kimi Eşqi, Arif Qəzvini, Fərruxi, Yəzdi və Dahutinin, vəkil, ziyalı və tanınmış hərbiçilərdən Süleyman İsgəndəri, Əli Əkbər Davər, Əbdülhüseyn Teymurtaş, Fərəculla Bəhrami, Əli Dəşti, polkovnik Həbibulla Şaban və generallar Əmir Əhmədi, Yəzdanpənah və Əmir Təhmasibin adlarını qeyd edir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, yuxarıda adları sadalanan şəxslər bir müddət sonra Rza şah tərəfindən ya zindana salındılar, ya da edam edildilər.

Müəllif 161-ci səhifədə yazır: "İrani Cəvan" dərnəyi və "Ayəndə" jurnalının təsisçisi doktor Mahmud Əfşar bir hissəsi Yəzddə məskunlaşmış altı Qızılbaş (türk) tayfasından biri olan Əfşarlara mənsub idi. O fars mədəniyyətinin hakim mədəniyyət və fars dilinin milli, rəsmi dil statusu ilə mütləq yayılmasını İranda milli birlik yaradılması işində həlledici amil hesab edirdi.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq görərik ki, pantürkizm və ifrat türkpərəstliyə rəvac verənlər Türkiyədən xaricdə olduqları kimi (bu işi başlayanların birincisi İngiltərə casusluq şəbəkəsinin aparıcı məmurlarından olan macarıstanlı türkşünas "Armenyus Van Beri" idi) İranda panfarsizm və ya fars dilinin yayılması, həmçinin arxaizmə qayıdısa əsaslanan İran millətçiliyi yaradılmasının əksər təbliğatçıları da (Kəsrəvi, doktor Ərani Kazımzadə İransəhr, doktor Mahmud Əfşar, Teymurtaş, Davər, Süleyman Mirzayi Qacar, Əmir Əhmədi, Şeyxülislami, Yəhya Zəka.) qeyri-farsdillilər, yəni azərbaycanlılar, yaxud M.F.Axundov, Mülküm xan Erməni və s. kimi qeyri-iranlılar idi.

Müəllif yenilikçi İran millətçilərinin düşüncə tərzini göstərmək məqsədi ilə "Yeni Məcmuə" jurnalında bütün azərbaycanlıları təzə yaranmış Türkiyə Respublikası ilə birliyə çağıran məşhur

pantürkist Rövşəni bəyə verilən və Hüseyn Kazımzadə tərəfindən Berlində çıxan "İranşəhr" jurnalında çapa getmiş cavabda Arif Qəzvininin bir şerini misal gətirir:

"Türkün dilini dartıb boyunun ardından çıxarmaq lazımdır. Bu dilin ayağını ölkədən kəsmək və fars dili ilə dördnala Arazı keçmək məsləhətdir. Ey səhər nəsimi qalx və təbrizlilərə söylə ki, Zərdüşt yurdu (İran) boş deyil və burada Çingizdən söhbət gedə bilməz". (Səh 171 və 172)

Əlbəttə yeni yaranmış Türkiyə Respublikasının banisi və prezidenti Atatürk Türkiyə Milli Məclisinin iclasında özünün altı gün davam edən tarixi çıxışında xülyapərəst Rövşəni bəylərə sarsıdıcı və məntiqi cavab vermişdi. Müəllif həmin çıxışdan bir hissənin tərcüməsini bir qədər retuşla Bernar Devisin (B.Lewis) "yeni Türkiyənin yaranması" adlı əsərindən götürüb, öz kitabının 306-cı səhifəsində vermişdir. Mən adı çəkilən çıxışın həmin hissəsini "Türk dili və ləhcələrinin tarixi" kitabında retuşsuz, zadsız verdiyimdən indi bu məqalədə yenidən təkrar etməyə lüzum görmürəm. Arif Qəzvininin şerinə gəldikdə isə bu barədə mühakimə yürütməyi əziz oxucuların özlərinə həvalə edir və yalnız hörmətli müəllif və onun millətçi həmfikirilərindən soruşuram:

-Xalqın, xüsusən İranlı türk ziyalılarının və ya müəllifin özünün dediyi kimi azərbaycanlıların yatmış etnik və milli mənsubiyyət hissələrini bu şerdən və onun millətçi həmfikirilərinin yazılarından artıq qıcıqlandıracaq ikinci bir qüvvə varmı?! Öz içərimizdə bu cür şair və yazıçılar ola-ola özgə yad təbliğatına, yad təhrikinə yer qalır mı ?

Beləliklə əgər doktor Berahəni "istismar, ələlxüsus mədəni istismar (assimilyasiya və ya İranın müxtəlif etnik xalqlarına öz ana dilindən istifadə hüququnu qadağan etmək) siyasəti separatçılığın əsas amilidir" deyirsə əsassız söz demir.

Mənim Arif Qəzvinini haqda, bu üzdənirəq millətpərəst şairin İranın türkdilli müsəlman xalqına düşmənçilik münasibətinin dərəcəsinə yaxşı göstərən şəxsi bir xatirəm var:

Atam Mirzə Əli Heyət 1928-1932-ci ildə Həmədanda məhkəmə sədri idi. Biz də onun yanında, Həmədanda yaşayırdıq. Arif Qəzvinini hərdən atamı görmək üçün bizə gələrdi. Yənə atamı görməyə gəldiyi isti yay günlərinin birində ev qulluqçumuz mərhum Əli Əkbər həyətin o başında olan həyəət qapısını bir qədər gec açdı. Günorta bürküsündən karıxmış mərhum Arif onun üstünə qışqırdı ki, nə üçün qapını gec açdın ? Farsca başa düşməyən, lakin, Arifin hər bə-zorbasından onun nə dediyini anlayan xidmətçi azərbaycanca cavab verdi ki, qapının döyüldüyünü eşitmədim. Arif əsəbləşir və deyir: "Ay, ...ək türk, niyə eşitmədin ? Sən ...əksən, qanmazsan !"

Güclü əlləri olan Əli Əkbər də eləmə tənbellik, onun baş-gözünə bir neçə şapalaq ilişdirib deyir ki, "...ək özünsən !" Arifin qışqırığ səsində özünü həyəətə çatdıran atam onu Əli Əkbərin əlindən alır və nə üçün Arifi təhqir etdiyini və vurduğunu soruşur. Əli Əkbər də macəranı olduğu kimi atama danışır, Arifin bizim hamımıza, atama da aid olan söyüş söydüyünü deyir. Onu da deyim ki, Arifin başında həmişə kiçik bir əmmamə, yanında da it olardı.

Tayfaların məcburi məskunlaşdırılmasında da o cür səhv və yalnız siyasət yeridilmişdi.

Müəllif kitabın 181-ci səhifəsində Con Furanın (Kövrək müqavimət: İranda ictimai

dəyişikliklərin tarixi. Tərcüməçi Əhməd Tədin. Tehran, Rəsa nəşriyyatı-1337, səh 350) dilindən deyir: "Tayfaların məcburi məskunlaşdırılması qəbiləçilik hisslərinin güclənməsi və siyasi oyanışa təkan verdi. Pəhləvi rejimi özünün tayfalar üzərindəki hakimiyyətini soykök qanunları əsasında qurmaq əvəzinə onlarla silah gücünə, hədə-qorxu gəlməklə danışdı. Zor işlətmə siyasəti bir çox qəbilələrin siyasi oyanışına səbəb oldu və onları vadar etdi ki, öz milli kimliklərinə cavabı köç marşrutları, mədəniyyət, adət-ənənə və dillə bağlı axtarsınlar. Devid Nisman (D.Nisman) hesab edirdi ki, antiəzərbaycançılıq Rza şahın təmərküzləşdirmə siyasətinin əsas qolu idi. 1316-cı ildə "Ümümü rəyin formalaşdırılması təşkilatı"nın yaradılması barədəki fərmanı da elə bu yönündə idi. Bu siyasət faşist İtaliyası və nasizm Almaniyası təbliğat məşininin millətçilik hisslərini xalqın beynində gücləndirmək üçün jurnal, kitabça, dərs kitabları və radio verilişləri vasitəsilə aparılan siyasətindən nümunə götürülərək aparılırdı. Müəllif general-qubernator Mustofi, mədəniyyət idarəsinin başçısı Möhsüni və onların xələfi Zövqünün azərbaycanlıların ünvanına yalnız onu deyənlərin özlərinə yaraşan və müəllifin fikrincə milli birlik yaratmağa xidmət məqsədi ilə işlədilmiş təhqirləri şərh etdikdən sonra onları müdafiə mövqeyindən çıxış edərək belə deyir:

- Məgər Rza şah İranın başqa vilayətlərini cənnət bağına döndərmişdi ? Və ya İranın digər ostanları və hətta mərkəzi ostanının sakinlərinə də anoloji sitəmlər edilməmişdi ? Nə üçün Azərbaycan haqqında aparılan bu kobud tədbir öz siyasi əks-sədasını tapdı, digər ostanlarda isə tamamilə yox ?

Müəllifin niyələrinin cavabında xatırlatmaq istəyirəm ki, Rza şahın Azərbaycanda apardığı sitəmlər başqa ostanlarda olduğu kimi ayrı-ayrı adamlara qarşı aparılmırdı. Burada milli sitəm siyasəti aparılırdı, edilən təhqir və söyüşlər hamıya qarşı yönəldilmişdi. Bu təhqirlər Azərbaycan dilinə edilən təhqirlər idi, Azərbaycan dili isə bütün azərbaycanlıların dilidir. Türkdilli camaatı "xər" adlandırır, Təbrizdə aparılan əhalinin siyahıya alınmasına isə "xərşomari"-yəni eşşəklərin siyahıya alınması deyirdilər. Bütün bu deyilənlər özü xalqın milli qürurunu yaralamaq, milli oyanışa səbəb olmaq və etnik meyillərin güclənməsi üçün kifayət idi. Bu yerdə ağayı Mürşüdüzad və onun əqidə dostlarından soruşuram:

- Əgər Rza şah həqiqətən İranın başqa ostanlarında da xalqa sitəm edirdisə, bəs onda nə üçün siz biganələrin əli ilə İran xalqı üzərində hakimiyyəti ələ keçirən belə bir adamın istibdad və faşist metodunu alqışlayır, onu hələ də davam etdirmək istəyirsiniz ?

Məhəmmədəli Foruği haqqında daha bir məsələni qeyd etməliyəm. Foruği Rza şahın bəlli olan müəllimi idi. (Rza şahın məxfi və çoxlarına bəlli olmayan müəllimləri qədim Hindistan iranlılarından (hind parsları) olan, eyni zamanda Tehrandakı İngiltərə səfirliyinin müşaviri işləyən Ərdəşir Reporter və İngiltərənin İrandakı hərbi heyətinin komandanı Ayron Sayd idi).

Özünə Pəhləvi adı götürməyi də Rza şah elə o diktə etmişdi. Foruği ilk illər şahın baş naziri və müşaviri oldu. Bir müddət sonra İranın Ankaradakı səlahiyyətli səfirliyinə göndərildi. O, Ankaradan şah sarayına və xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi məktublarda yazırdı: "Mən İranda olarkən ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə dəyişdirilməsinin tərəfdarı idim. Təzəlikcə burada əski ərəb əlifbası yerinə latın əlifbasını rəsmi əlifba kimi qəbul ediblər. Bunun nəticəsində Türkiyə türkləri ilə İran türkləri arasında mövcud olan mədəni əlaqələr qırılıb. Biz də elə bunu istəyirdik.

İranda da ərəb əlifbası yerinə latın əlifbası qəbul edilsə, bu əlaqə yenidən bərpa oluna bilər və bizim üçün təhlükə yara bilər. İranda zərdüştlər, ermənilər, asuriyalılar və yəhudilər kimi başqa azsaylı (əqəliyyət) xalqlar da yaşayır, lakin onlar İran üçün qorxulu hesab olunmurlar. Türk, kürd və ərəblər kimi etnik xalqların isə sayı çox olduğundan İran üçün real təhlükə ola bilərlər.

Ələlxüsus İran türkləri bunların hamısından təhlükəlidir. Dövlət bu təhlükəni heç vaxt nəzərdən qaçırmamalıdır."

1- Devşirmə-Osmanlılar 400 il qabaq Şərqi Avropa ölkələrini fəth etdikdən sonra onların uşaqlarını özləri ilə birlikdə İstanbula gətirib türk ailələrinə verirdilər. Onlar o uşaqları türk məktəblərinə göndərirdi, əsgəri təlim verir, xristianlara düşmən türk-müsəlman döyüşçüləri kimi tərbiyə edir, adlarına da "yeni çeri" (yeni əsgər) deyirdilər. Bu yeni çerilər sonralar Osmanlı imperatorluğu üçün bəlayə çevrildilər.

Məhəmmədəli Foruği adı bir ziyalı və ya adı bir baş nazir deyildi. O, "Avropada fəlsəfi fikrin inkişafı" kimi bir kitabın müəllifi, aryaizm və panfarsizmin banilərindən biri idi. Foruğinin babası İsfahanda yaşayıb orada İslam dinini qəbul etmiş bir Bağdad yəhudisi idi. Yəhudi soyundan olan başqa alim və yazıçılar kimi o da Kirin (Kuroş) və aryaizmin tərəfdarı idi.

Yeri gəlmişkən deyim ki, onun atam mərhum Əli Heyətlə köhnə dostluqları da var idi.

Şəhrivər ayının üçündə Rza şah ingilislər tərəfindən məcburi istefaya çıxarılıb sürgün edildikdən sonra Respublikaya rəhbərlik etməyi ona təklif etdilər. Amma o bu təklifi qəbul etmədi və bütün nüfuzunu Məhəmməd Rza Pəhləvi səltənətinin və şahənşahlığının davam etdirilməsinə yönəltdi.

Məhəmmədəli Foruği (Züya-ül-mülk) illərdir vəfat etdiyindən mənim sualım onun millətçi əqidə dostlarıdır:

- İranda yaşayan azərbaycanlı, kürd və ərəblərin ümumi sayı ölkə əhalisinin 60% qədərdir. Əgər hakim rejim ölkə əhalisinin 60%-ni təhlükəli etnik qruplar hesab edərsə, onda bu rejimin hakimiyyətdə qalmasının legitimliyindən danışmaq olarmı? Görürsünüz fanatizm neyləyir?

Fanatizm və qərəzçilik Foruği kimi böyük bir alimin, mütəfəkkirin belə gözüne pərdə çəkir, onu nadanlığın ən alçaq və fanat bir səviyyəsinə yuvarlandırır. Foruği kimi bir alim İran xalqının 60%-ni qorxulu etnik qrup adlandırdığı bir zamanda Rza şah dövrünün tarix yazarı Abbas İqbal da özünün "İttılaat" qəzetində verdiyi "Azərbaycanda türk dili" başlıqlı məqaləsində yazırdı:

"Firdovsi, Sədi, Mouləvi və Hafizin zəngin və dünya şöhrətli əsərlərini qarətçi türklərin yonulmamış və danışqdan çıxmış çərənçiliklərinə kim dəyişər?" ("İttılaat" qəzeti, 3 mehr ayı 1324). Özü azərbaycandilli, lakin Azərbaycan dilində savadsız olan mason qoca baş nazir Həkimisi də Demokrat Firqəsinin başçıları ilə danışq aparmaqdan imtina edir və bildirir ki, "Azərbaycan dili vəhşi monqolların Azərbaycanda zorla qəbul etdirdikləri yad bir şivədir". (səh-221).

Müəllif "İslam Respublikasında daxili siyasət və onun dörd mərhələyə bölünməsi" fəslində

inqilabi vəziyyət dövrü və İraqın İrana zorla cəlb etdiyi müharibə dövrü hesab edilən ikinci mərhələdə deyir: "Ölkənin yadellilərin hücumundan müdafiəsi zamanı etnik mübahisələr, xüsusilə azərbaycanlılar ətrafında cərəyan edən mübahisələrin böyük bir hissəsi unuduldu".

Başqa sözlə, "İranda zorla cəlb olunduğu müharibə dövrü İran xalqının xarici düşməne müqavimət göstərmək üçün göstərdiyi bircə səy dövrüdür". Müəllif fikrini davam etdirərək belə deyir: "Zorla cəlb olunduğumuz müharibə və müqəddəs müdafiədə azərbaycanlıların iştirakı başqa dilli etnik qruplardan daha artıq idi. (Aşura diviziyası). Bəli, doğrudan da İraqla səkkiz il davam edən müharibə göstərdi ki, azərbaycanlılar və İran ərəbləri keçmişlərdə olduğu kimi yenə xarici hücumların böhranlı vaxtı İranın ərazi bütövlüyü və istiqlalı naminə öz haqlı tələblərini bir kənara qoyur, onun müdafiəsi yolunda canlarından keçirlər".

Müəllif inqilabdan sonrakı üçüncü mərhələni "yenidənqurma mərhələsi", dördüncü - Respublika prezidenti cənab Xatəminin rəhbərliyi ilə bir vaxta düşən mərhələsini isə "sivilizasiyalı cəmiyyət və vətəndaş hüququ mərhələsi" hesab edir. Bu mərhələdə 1982-ci ildən başlayaraq solçu qruplar ölkənin siyasi arenasından çəkildilər.

"Yenidənqurma mərhələsi"ndə (1988-1997) müəllif yazır:

- Assimilyasiya siyasəti bu mərhələdə də ümumi milli siyasətin tərkib hissəsi olaraq qalsa da, Azad İslam Universitetinin ən ucqar şəhərlərə genişləndirilməsi, ali təhsil işinin müxtəlif səhmlərə verilməsi, tələbə qəbulunun yerlərdə aparılması kimi dəyişikliklər müxtəlif şəhərlər və müxtəlif təbəqələrdən olan məktəblərə yol tapmalarına və işdə ali təhsilin kütləvi hal almasına səbəb oldu. Bir yandan da tələbə təşkilatları yarandı. Bu təşkilatlarda yaranan şer dərnəkləri və axşamlarında yenidənqurma əsrinin dəyişiklikləri işığında etnik ziyalıların yeni nəsli yarandı. Bu nəsli dini-inqilabi təmayüllü olması ilə yanaşı regional istək və ümüdlərə də malik idi. Həkimipur, Çöhrəqanlı, Qəribani və s. məhz bu nəsli ziyalılarından hesab olunurlar. "Omid-e Zəncan" (Zəncanın azadlığı), "Əhrar-e Təbriz" (Təbrizin azadlığı), "Avaz-e Ərdəbil" (Ərdəbilin səsi), "Möbin" və s. kimi nəşr orqanları bu ziyalıların yenidənqurma mərhələsində əldə etdikləri nailiyyət və uğurlardır. Bu mərhələdə bu ziyalıların tələbləri Cavad Heyət və s. kimi ziyalıların tələblərindən çox da fərqlənmirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, sabiq şah və onun atası zamanı belə dərnək və cəmiyyətlər yaratmaq imkan xaricində idi.

Dördüncü mərhələ (1997...) "Sivilizasiyalı cəmiyyət və vətəndaş hüququ" mərhələsidir. Təzə prezident cənab Xatəmi tərəfindən irəli sürülən "Sivilizasiyalı cəmiyyət və vətəndaş hüququ" konsepsiyası İran dövlətinin etnik məsələyə münasibətində meyllilik nöqtəsi ola bilər. (səh 178).

Burada plüralizm və vətəndaş hüququndan söhbət gedir. Müəllif qeyd edir ki, "Sivilizasiyalı cəmiyyət ideyası hələ ki, bu məsələdə fikir müxtəlifliyi olduğundan lazımcına həyata keçirilə bilməz". Bu fəsildə müəllif xarici amil və təsirlərin, azərbaycanlı ziyalıların baxışına təsirindən danışarkən Türkiyədəki pantürkizmə və onun İran ziyalılarına olan təsirinə işarə edir. Sonra Rusiya və Sovet İttifaqının təsirinin ətraflı şərhini verir. Məsələn 286-cı səhifədə Zenkovskidən bəhs edən paraqrafdan sonra belə bir nəticə çıxarır ki, "yuxarıda göstərilən siyasət nəticəsində Rusiya rəsmi dairələri Axundov kimi ziyalıları fars dili əvəzində yerli türk (Azərbaycan) dilində

yazmağa təşviq etdilər". Sonra müəllif deyir "Axundzadənin iranlıları və Qafqaz əhalisini rus və qərbi Avropa dili və ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmaq, ərəb əlifbası əvəzinə kiril və ya latın əlifbasından istifadə etmək çağırışları Rusiyanın İranın işğal olunmuş ərazilərində apardığı mədəni siyasətlə səsləşir və ondan dəstək alırdı. "Əkinçi" və "Molla Nəsrəddin" kimi qəzet və jurnallar özlərinin İran və şiəlik əleyhinə yönəlmiş tonu ilə Rusiyanın əməli himayəsi altında idi". (Əhmədiddən iqtibas yenə orada. səh 328)

Burada bir düzəliş etmək yerinə düşər ki, ruslar Azərbaycan dilində qəzet və curnallar buraxılmasını himayə etmir, əksinə rus dili və mədəniyyətini təbliğ edir, yayırdılar. Elə buna görə idi ki, buraxılmağa başlayandan (1875-1878) iki il sonra "Əkinçi" qəzetinin nəşri ruslar tərəfindən dayandırıldı. 1905-ci il inqilabı və Rusiyanın Yaponiyaya məğlub olması nəticəsində Rusiya xalqlarına nisbi azadlıq verilməsi ilə bir vaxtda Tiflisdə nəşr olunan "Molla Nəsrəddin" jurnalı isə nə şiəçiliyin əleyhinə idi, nə də Rusiyadan dəstək alırdı. İranın yüz illik ictimai tarixi "Molla Nəsrəddin"də çap olunan məqalələrin İranın Məşrutə inqilabına nə dərəcə müsbət təsir etdiyini göstərdi. Jurnal Məşrutə hərəkatının düşməni olan və ruslardan dəstək alan Məhəmmədəli şahı satira atəşinə tutur, dini xurafatı tənqid edirdi. İranın dostu və özünü iranlı hesab edən M.F.Axundov isə orta Şərqdə yeni türk dramaturgiyasının əsasını qoyan ədib idi. Müəllif Axundzadəni (o Şəkiddən idi) İranlı kimi təqdim edir. Əgər belə olsa, onda gərək onun həmvətənləri də İranlı hesab olunsunlar.

Müəllif kitabın 285-ci səhifəsində Arazın şimalı üçün Azərbaycan adını qondarma hesab edir, 287-ci səhifədə isə yazır: "Qafqazı işğal etdikdən sonra da Rusiya Arazın o tayındakı azərbaycanlıları, yəni şimali Azərbaycanı özünün mədəni və dini altında saxlayırdı". Deməli müəllif özü Arazın o tayında yaşayan insanları azərbaycanlılar adlandırır. Bunun ardınca müəllif Ronald Qriqor Saniddən (Ronald Qriqor Suny) sitat gətirərək yazır: "Gənc Azərbaycan ziyalıları (Azərbaycanın şimal hissəsi nəzərdə tutulur) İranın regiondakı nüfuzuna üstün gəlmək və Azərbaycan dilini yaymaq üçün milli ədəbi bir hərəkat başladılar".

Müəllif 290-cı səhifədə Müsavat Partiyasının təsis edilməsi və "heç vaxt Azərbaycan adı ilə tanınmayan bir ölkədə" Azərbaycan Respublikası adlı bir dövlətin yaranmasına işarə edir. "Adı çəkilən dövlət daxili ixtilafı ucubundan dağıldı. 1920-ci ilin 28 mayında Qızıl Ordunun 11-ci diviziyası bölgədə hakimiyyəti ələ aldı və Bakıda Şura hökuməti quruldu".

Mən silsilə məqalələrimdə tarix kitabları və Təbəri, Bələmi, Yəqubi, İbn Əsir və ... kimi tarixçilərin əsərlərinə istinad edərək Azərbaycanın adı və sərhədlərinə dair kifayət qədər zəngin dəlillər gətirdiyimdən onun yenidən təkrarına lazım görmürəm. Azərbaycan Respublikasının çökməsinə gəlincə isə ərz etməliyəm ki, bunun səbəbi daxili ziddiyyətlər deyildi. Qızıl Ordunun, yəni 11-ci diviziyanın işğalçılıq yürüşü ilə bir zamanda millətçilərlə kommunistlər arasında ixtilaf yarandı və Qızıl Ordunun Bakıya daxil olması ilə hökumət dağıldı.

1915-ci ildə bir milyondan artıq erməni və asuriyalının öldürülməsinə münasibətdə də müəllif erməni və Avropa yazıçıları (xristianlar) və onların digər tərəfdarlarının təsiri altına düşmüşdür.

Halbuki, bu qırğınlar çar ordusu ilə silahlı erməni dəstələrinin Anadoluya basqını zamanı törədilmişdi, Ermənilərin o vaxtkı tələfatının böyük bir hissəsi isə onların Anadolunun cənubi-qərbinə köçürülməsi nəticəsində baş vermişdir. Bir də Britaniya ensiklopediyasının 1922-ci il

çapında ölənlərin ümumi sayı təxminən üç yüz min nəfər göstərilmiş, sonrakı çaplarda bu rəqəm erməni lobbisinin fəaliyyəti nəticəsində şişirdilmişdir.

Müəllif Məhəmməd Rza Pəhləvi hakimiyyəti dövrü xarici amillər fəslində Sovet dövlətinin sui-təsirinə işarə edir və D.Nismanı istinadən Mirzə İbrahimovun xatirələrindən danışır:

"Vətən yolunda" qəzeti məktəblərdə, nəşriyyat və ədəbiyyatda öz dilindən istifadə hüququ olmayan, Rza şahın yumşalmayan diktaturası, ictimai və milli təzyiqləri nəticəsində öz milli mənsubiyyətindən, milliyyət, tarix, mədəniyyət və doğma dilindən məhrum olan, təqib və sıxıntılara məruz qalan cənubi azərbaycanlılar üçün zülmətdə nur timsalında idi". Sonra deyir: "Əziz Əliyevin tövsiyəsi ilə dərnəklər təşkil olundu. Bu dərnəklərdə musiqi nömrələri icra olunur, teatr tamaşaları göstərilirdi..."

Burada qarşıya belə bir sual çıxır:

- Nə üçün o vaxtkı mərkəzi dövlət Azərbaycanda dil, mədəniyyət, musiqi və teatrı bağlamalı idi ki, bu hüququ bizim camaata böyük bir hədiyyə kimi xaricilər əta edə idilər və müəllif də bu işi Sovet İttifaqının Azərbaycana sui-təsiri adlandırardı ?

Müəllif 314-cü sahifədə belə deyir: "Ruslar Azərbaycan dilini ədəbi dil adlandırırdılar".

Ruslar nə azərbaycanca bilir, nə də bu dilə aşiq olmuşdular. Azərbaycan dili və ədəbiyyatını təbliğ edənlər Sovet qoşunlarının tərkibində Təbrizə gəlmiş şimali azərbaycanlılar idi. Yazılı Azərbaycan türkcəsi bizim Azərbaycanda Pəhləvilərin fərmanı ilə yasaq edilən, onların əməlləri ilə təhqir edilən ədəbi bir dildir. Yazı dilinin zorla yasaq edilməsi bu dilin mövcud olmaması üçün dəlil ola bilməz.

Müəllif Azərbaycan Demokrat Fırqəsi və S.C.Pişəverinin yerli hökumətindən danışır, onu "Azərbaycan Demokrat Respublikası" adlandırır. Halbuki, Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin yerli hökuməti heç vaxt belə ad və ünvanı istifadə etməyib. Qəvam-əş-Səltənə (o vaxtkı İran dövlətinin başçısı) ilə müqavilə imzalandıqdan sonra Pişəveri Fırqənin yalnız rəhbəri oldu.

Ölkənin daxili işlər naziri doktor Cavid isə İran dövləti tərəfindən general-qubernator fərmanı aldı. Başqa nazirlər isə öz vəzifələrini vilayətin baş direktorları adı ilə davam etdirdilər.

Müəllif demokratik dövlətin süqutunu belə şərh edir: "1325 (1946)-cı ilin ordibeheşt ayında Qızıl Ordu İranın şimalından başlayaraq geri çəkilməyə başladı. Qızıl ordu geri çəkildikdən sonra Azərbaycan Demokratik Respublikası yalnız bir neçə ay davam gətirə bildi və İran ordusunun təzyiqi altında süqut etdi. Mən tarixi həqiqət və bu həqiqətə işıq salmaq naminə bəzi məqamları xatırlatmaq istəyirəm. Qəvamla neft müqaviləsi bağlandıqdan və o vaxt atom bombasına sahib olan yeganə dövlətin Amerikanın prezidenti Trumenin ultimatumundan sonra İranın baş nazirindən neft imtiyazı alaraq öz istəyinə çatmış Stalin fərmanı verib, demokratların hərbi qüvvələrindən ağır silahları yığışdırdı, Pişəveriyə isə müqavimət göstərmədən Bakıya qaçmaq əmri verdi. Pişəveri öz məsləkdaşları ilə Bakıya qaçdı və yeddi aydan sonra müəmmalı avtomobil qəzasında həlak oldu."

Müəllif Firqənin süqutundan və onun rəhbərlərinin Bakıya mühacirət etmələrindən sonra baş vermiş olaylar və ədəbi cərəyanlardan bəhs edərkən azərbaycanca başlıqların farscaya tərcüməsi və transkripsiyaların latın və kiril əlifbasına çevrilməsində də bəzi xətalara yol vermişdir.

Məsələn: "Təbrizdə qış" əvəzinə "Təbrizdə kiş"(səh322), "Təbrizin səsi" yerinə "Təbrizin sasi" (səh 324) vermişdir. Bu o deməkdir ki, müəllif azərbaycanca bilmir, kitabça çapa getməzdən qabaq onu türkdillilərdən oxuyan olmayıb və ya əgər oxuyan olubsa diqqət yetirən olmayıb.

Kitabın sonuncu- "xarici amillər və azərbaycanlı ziyalılar İran İslam Respublikasında" başlığı ilə verilən fəslində müəllif yazır: "1357(1978)- cil ildə (İslam inqilabının qələbəsindən sonra) İranda Azərbaycan dilindən istifadəyə qoyulan qadağa ləğv oldu. Təbriz, Ərdəbil, Tehran və azərbaycanlılar yaşayan digər şəhərlərdə çoxlu Azərbaycan dilli qəzet, jurnal və kitablar çıxmağa başladı. Bu qəzet və jurnalların əksəriyyəti İran Azərbaycanına İran daxilində bir növ milli-mədəni muxtariyyət verilməsini istəyirdilər".

Sonra müəllif bu kimi milli-mədəni istəklərin həyata keçirilməsi üçün Sovet İttifaqının apardığı mədəniyyət, dilşünaslıq və siyasi yönümdəki təbliğatından söhbət açır və zorla sürükləndiyimiz müharibə illərində Azərbaycan xalqının hiss və əhval ruhiyyəsini belə şərh edir: "Zorla sürükləndiyimiz müharibə illərində Azərbaycan xalqı öz dini, ruhu və vətənə olan sevgisi ilə sübut etdi ki, özünün İranlı mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq üçün şiə məzhəbi onun əlində mühüm vasitədir. Ta qədim zamanlardan fars mədəniyyəti ilə yanaşı şiəlik də Azərbaycanda kök salıb. İran azərbaycanlıları əhli beytə bağlılığı, fars ədəbiyyatına, xüsusilə fars şerhinə olan sevgisi ilə bunu sübuta yetiriblər".

Müəllifin kitabın son fəslində və ondan öncəki paragrafda şərh olunmuş tarixi bir həqiqət və gerçəklikdən xəbər verən fikri də göstərir ki, Azərbaycan xalqı öz ana dilinə (Azərbaycan türkcəsinə) olan sevgisi, öz ana dilində təhsil almaq istəyi ilə yanaşı fars dili və ədəbiyyatını da qəlbən sevir, milli birliyi fars dilində deyil, vətənpərvərlikdə, əziz İrana məhəbbət, İslam dininə və şiəliyə bağlılıqda görür.

Yaşasın İran və İslam!

Yaşasın qardaşlıq və bərabərlik!

İndi baxaq görək İslama düşmən xəstəhal Avropa millətçiliyi orta şərqə nüfuz etməzdən əvvəl və Türkiyədə türkçülük, Pəhləvilər İranında antitürkçülük siyasəti dövlətin strategiyasına çevrilməzdən qabaq vətənimizin ən gözəl şairləri türk və türk dili haqda nə deyiblər ? İndi burada cəmiyyəti bir neçə nümunə gətirməklə kifayətlənirik. SƏNAI

Yəsrebdən (Məkkədən) din elmi çıxır, əcəb budur ki, hikmət elminin qüdrət sahibləri Türküstan torpağında doğulur. NİZAMİ GƏNCƏVİ Ölkənin pənahı şahənşah Toğrul,

Dünyanın sahibi Adil Sultandır !

Nizami türkü gözəllik, yaxşılıq, qəhrəmanlıq, ədalət və ... simvolu bilir. Odur ki, bizim ulu məqamlı peyğəmbərimizə "arıq bədənli türk" (tork-e tazi əndam) deyər müraciət edir.

"İsgəndərnamə"nin qəhrəmanı İsgəndəri isə "rum papaqlı türk (tork-e rumi kolah)" adlandırır, "Xosrov və Şirin" poemasında peyğəmbəri mədh edərkən belə deyir: "Elə bir peyğəmbər ki, ümid və qorxu aləmində Firudin və Cəmşid üzərində qələbə çalır. Elə bir türk ki, yeddi soyun pıridir. Ümmədən ərsə qədər hər şey onun cəlalı altındadır" deməkdir.

Nizami Gəncəvi "Kəbənin soltanı" adlı məşhur qəsidəsində peyğəmbəri (s) belə mədh edir: "O arıq əndamlı bir türkdür ki, ürəkləri fəth etmək üçün ağ üzündə ənbərdən qara xalı var".

Məşhur "Qarı və Sultan Səncər" mənzum hekayəsində qarının dilindən Sultan Səncərə xitabən deyilmiş bir beytlə kifayətlənirik:

"Sən zülmkarları dəstəklədiyən üçün türk deyilsən, quldur bir hindlisən !". Yəni, əgər türk olmuş olsaydın, ədalətli olardın. Nizami Gəncəvi "İsgəndərnamə"nin ikinci hissəsində öz ideal qəhrəmanı İsgəndərin ağıl, dərrakə və idarəçiliyindən danışarkən onu "rum papaqlı türk" adlandırır: "Öz işlərini iş bilənlərin məsləhəti ilə görərdi. Dünyanın işlərini iş bilənləklə həll edərdi. Əgər belə olmasaydı rum papaqlı bir türk Hindistan və Çində necə bargah qura bilərdi ?"

Dəri dilində şer yazan ilk azərbaycanlı şair Qətrəndən:

"Ey huri görkəmli türk və ey mələk yerişli türk ! Sən həm behiştin bəzəyisən, həm Xəzərin zinəti ! Sənin eşqin elə bir gövhərdir ki, qiyməti candır. Sənin üzün elə bir oddur ki, qığılcımı eşqdir".

Şirin dilli Hafızdən:

"Ey saqi, fars əyyaşlarına müjdə yetir (ki) farsca yazan türklər həyat bağışlayırlar".

Əmir Xosrov Dehləvidən: "O türkdillidir, mən isə türkcə bilmirəm, Kaş onun dili mənim ağzımda olaydı !"

Gürcü mənşəli panfarsist və türkcə düşmən şairlərdən hesab olunan Məlik-əş Şüara Bahar belə, İrənin işğalı zamanı deyib: "Oğuzların hücumundan İrən viran oldu, sənin Səncərin hanı? Kafirlər Tehranı məhv etdilər Toğrulun hanı? "

Yenə başqa bir qəsidəsində Nadir şah Əfşara (Qərəxli qəbiləsindən) xitab edərək, belə deyir: "Hardasan, ey Nadir şah, qalx Hindistana həddini bir daha göstər !"

Mirzə Ağaxan Kermani öz çıxışlarında Qurani-Kərimi mövhumat adlandırır və iranlıları tənqid edərək deyirdi ki, onlar Bozorgmehr həkimin, Camasb Bidardelin və Məzdək Fərzanənin əsərlərini oxumaqdansa, camaatın əlinə iranlılardan heç kimin, bir cümləsini belə başa düşmədikləri mənasız vərəqlər veriblər. (Purpirar, Nəser "Çevrilmiş Körpü", ikinci kitab, ikinci fəsil, səh-88). ariya irqi (yəni, mövcud olmayan bir şey haqqında-C.N), İrən və milli

mənsubiyyətin başlıca atributu olan fars dili ətrafında təbliğatla məşğul olurdular". Bilmək lazımdır ki, ariya irq deyil, dil qrupudur. (Analitik dillər). İrq sözü dəri, saç, kəllə sümüyü, sifət quruluşu, burun və dodaqlar kimi zahiri və cismani əlamətlərin məcmu üçün işlədilir.

Fars dilindən tərcümə edəni Şikar Məstəli "Varlıq" jurnalı, Tehran,

1380-ji il 121-2 və 122-3.

Doktor Cavad HEYƏT